

Η ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑΣ: Γιά μιὰ ἠθικὴ παιδεία πού βασίζεται στὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα*

Ἄφειτηρία γιὰ τὴν ἐπιλογή τοῦ θέματός μου ἀποτελέσει τὸ θέμα τοῦ προσεχοῦς Παγκόσμιου Συνεδρίου Φιλοσοφίας: Παιδεία: Ἡ φιλοσοφία στὴν παιδεία τῆς ἀνθρωπότητας (Paideia: Philosophy in the Education of Mankind). Στὴν παιδεία, μὲ τὸ νόημα πού τῆς ἔδωσε ὁ ἔμπνευστὴς τοῦ τρίτου ἀνθρωπισμοῦ Werner Jaeger, ὡς “μόρφωση” τῶρα πιά τοῦ σύγχρονου, πέρα ἀπὸ σύνορα, φυλές, θρησκείες καὶ γενικά πολιτισμικὲς διαφορὲς ἀνθρώπου, ἡ φιλοσοφία μπορεῖ καὶ γιὰ τοῦτο καλεῖται νὰ παίξει θεμελιώδη ρόλο παράλληλα βέβαια μὲ τὴν ἐπιστήμη, τὴν πολιτικὴ, τὴν τέχνη καὶ γενικά ὅλες τὶς συνιστώσες τοῦ πνευματικοῦ καὶ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ. Τόσο ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ὅσο καὶ πολλοὶ σύγχρονοι φιλοσοφικοὶ κλάδοι συντείνουν προνομικά στὴ μόρφωση τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου ὑπηρετώντας τὴν ἀλήθεια, τὴ δικαιοσύνη, τὴν πράξη καὶ τὴν ὁμορφιά. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν σοφιστῶν καὶ τοῦ Σωκράτη ὁ ρόλος τῆς φιλοσοφίας στὴν προσπέλαση τοῦ μορφωτικοῦ ιδεῶδους ἦταν εὐδιάκριτος καὶ στὴν ἐποχὴ μας τείνει νὰ γίνῃ πρωταγωνιστικὸς καὶ ἔχει ἀναγνωριστεῖ ἡ μορφωτικὴ λειτουργία τῆς φιλοσοφίας ἀκόμη καὶ μιὰ “μορφωτικὴ φιλοσοφία”¹.

Ἡ παιδεία βέβαια ὡς μορφωτικὸ ιδεῶδες ἔχει εὐρύτατο νόημα. Τελικὰ ὁμῶς ἀνάγεται στὸ “εὖ ζῆν”, σὲ μιὰ ζωὴ μὲ νόημα, σὲ μιὰ ἠθικὴ στάση ζωῆς, πού μὲ σημερινούς ὅρους μεταφράζεται σὲ ἠθικὴ εὐαισθησία ἀπέναντι σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος μὲ σεβασμὸ τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων καὶ αἴσθημα εὐθύνης γιὰ ὅλες τὶς ὀντότητες πού ἔχουν ἓνα

* Μῆρος τῆς εἰσήγησης αὐτῆς ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ κεφαλαίου “Ἠθικὴ καὶ δικαιώματα” τοῦ ὑπὸ ἐκδοσὴ βιβλίου μου *Σύγχρονη Ἠθικὴ Φιλοσοφία: Ὁ ἀγγλόφωνος στοχασμός*, Ἀθήνα, Ἑλληνικά Γράμματα 1995, 325-332, 345-352.

1. Βλ. Θεόφιλου Βέικου, *Εἰσαγωγή στὶς φιλοσοφικὲς σπουδές*, Ἀθήνα, Γρηγόρης 1988, 41-43.

δικό τους καλό και προπαντός που υποφέρουν σ' ένα κλίμα οϊκουμενικής πιά και όχι μόνο κοινωνικής δικαιοσύνης.

Ίσως λοιπόν μπορεί να υποστηριχθεί ότι από τους κλάδους της φιλοσοφίας που ανταποκρίνονται ιδιαίτερα στο μορφωτικό ρόλο την προνομακική θέση μπορεί να διεκδικήσει ή ηθική φιλοσοφία και μάλιστα εκείνες οι περιοχές της που τώρα πιά τολμούν να προτείνουν αρχές και αξίες σε κανονιστικό επίπεδο για τη συγκρότηση κάποιου κώδικα πολυφωνικής οϊκουμενικής ηθικής που αποτελεί αδήριτο αίτημα των καιρών. Η ανάγκη ενός νέου ανθρωπιστικού, καιτοι όχι τώρα πιά ανθρωποκεντρικού ήθους, με σεβασμό των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων και των ιστορικών, πολιτειακών και θρησκευτικών καταβολών του κάθε λαού είναι σήμερα επιτακτική. Αυτό επιβεβαιώνεται από τη στροφή της ηθικής φιλοσοφίας από τη μεταηθική σε στενή έννοια στη μεταηθικότητα ή στην ουσιώδη ηθική, σε μιά ηθική με περιεχόμενο, αντικείμενο και σκοπιά με αρκετά κανονιστικά στοιχεία, καθώς και από την εντυπωσιακή άνθηση της εφαρμοσμένης ηθικής. Στο πλαίσιο της γίνεται λόγος για νέες αξίες ή για μιά "μεταστοιχειώση" με νέο πνεύμα των παραδοσιακών αξιών και επανέρχονται στο προσκήνιο ανανεωμένες μορφές παραδοσιακών κανονιστικών θεωριών χωρίς να λείπει ή προβληματική που στοιχειοθετεί μιά μεταηθική σε ευρεία έννοια. Η πρόσφατη μεταρωσσιανή ηθική φιλοσοφία ωστόσο έχει παραγκωνήσει πιά τη διαβόητη ηθική ουδετερότητα και δεν διστάζει να προτείνει ουσιώδεις αρχές και νόρμες ηθικής ορθότητας με προοπτικές οϊκουμενικής αποδεκτικότητας. Χωρίς να χάνει το ενδιαφέρον της για τη γνώση, και μάλιστα για την ηθική γνώση, όπως δείχνει και το φιλόδοξο πρόγραμμα του ηθικού ρεαλισμού, στο βαθμό που, χρησιμοποιώντας εποικοδομητικά τώρα τα εργαλεία που ακονίστηκαν στο άμμι της ανάλυσης, γίνεται πρακτική, συμπίπτει δηλαδή και με την παιδεία όχι μόνο ως επιστήμη αλλά και ως τέχνη, δεν αποσκοπεί μόνο "να έρμηνεύσει αλλά και να αλλάξει τον κόσμο".

Από τις παραδοσιακές έννοιες της ηθικής επανήλθαν στο προσκήνιο ή έννοια της αρετής σε αντιθεωρητικά κυρίως πλαίσια, ή έννοια του αγαθού σε κοινοτιστικά, ή έννοια του σκοπού σε ωφελιμιστικά, ή έννοια της δικαιοσύνης σε δικαιο-πολιτικά, οί έννοιες της φροντίδας, της έμπιστοσύνης και της αγάπης, σε φεμινιστικά κυρίως πλαίσια, ή έννοια της ηθικής υποχρέωσης, κεντρική στην ιουδαϊκο-χριστιανική παράδοση και πιο πρόσφατα ή έννοια της "εμπάθειας" στα πλαίσια της γνωστικής επιστήμης. Η έννοια ωστόσο στην όποια επικεντρώνεται σήμερα ή ηθική λόγω των καθολικεύσιμων στοιχείων της και της δυνατότητάς της να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα σε γεγονότα και αξίες αλλά και για ιστορικούς και πολιτικούς λόγους είναι ή έννοια των ανθρώπινων δικαιωμάτων.

Η θεσμική και ηθική αναγνώριση των ανθρώπινων δικαιωμάτων στην έποχή μας αποτελεί ίσως τη μόνη ένδειξη ηθικής προόδου στην πορεία του πνεύματος. Δεν ονομάστηκε αστόχαστα ο αιώνας μας "αίώνας των δικαιωμάτων του ανθρώπου" με τα ανθρώπινα δικαιώματα ως το σημαντικότερο επίτευγμά του. Σήμερα είμαστε πραγματικά μέρος ενός "πολιτισμού ανθρώπινων

δικαιωμάτων” και για τον “μετά τό ‘Ολοκαύτωμα” κόσμο τό “φαινόμενο τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων” εἶναι ἓνα “γεγονός τοῦ κόσμου”, ἓνα “πολιτισμικό γεγονός”². Ἡ κάποια συναίνεση πού ἐπιτεύχθηκε στόν αἰῶνα μας σχετικά μέ τά ἀνθρώπινα δικαιώματα ἐπιτρέπει μιᾶ στοχαστική ἰσορροπία ἀνάμεσα σέ γεγονότα καί ἀξίες³.

Τά ἀνθρώπινα δικαιώματα δέν ἀποτελοῦν πιά ἰδεολόγημα τοῦ Δυτικοῦ φιλελεύθερου κόσμου καί μποροῦν νά γίνουν ἀποδεκτά καί ἀπό μή φιλελεύθερες “ἱεραρχικές ἀλλά ὅπωςδήποτε δημοκρατικές κοινωνίες ὡς ἐλάχιστα κριτηρια (Standards) εὐτακτῶν πολιτικῶν θεσμῶν γιά ὅλους τοὺς λαούς. Δέν ἔχουν φυσικά καμιά θέση μόνο στά τυραννικά καί δικτατορικά καθεστῶτα καί στίς ἐπεκτατικές ἰδεολογίες”⁴. Τά καθολικεύσιμα στοιχεῖα τους ἐπιτρέπουν τήν ἀποδεκτικότητά τους ἀπό ποικίλες πολιτισμικές παραδόσεις καί συνηγοροῦν γιά μιᾶ δυνατότητα ὑπέρβασης τοῦ ἠθικοῦ σχετικισμοῦ, ἀναγκαῖα γιά τή σκιαγράφηση μιᾶς οἰκουμενικῆς ἠθικῆς.

Στή σύντομη αὐτή εἰσήγηση, ἀπό τήν προοπτική τοῦ μορφωτικοῦ σέ εὐρεία ἔννοια ρόλου τῆς φιλοσοφίας καί μάλιστα τῆς ἠθικῆς, καί ἐν ὄψει τῶν ποικίλων ἐνστάσεων γιά τήν πρόκριση τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων ἀπό τό λεξιλόγιο τῆς ἠθικῆς πού ἐκτοξεύονται ἀπό τά στρατόπεδα τῶν κοινοτιστῶν, ἀρκετῶν ἀκόμη ἐκδοχῶν τοῦ ὠφελιμισμού καί πιό πρόσφατα ἀπό τοὺς κόλπους τῆς φεμινιστικῆς φιλοσοφίας, θά ἐπισκοπήσω μερικές ἀπό τίς πρόσφατες προσπάθειες πολιτογράφησης τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων στό χῶρο τῆς ἠθικῆς, θά συζητήσω μερικές ἀπό τίς ἠθικές θεωρίες πού βασίζονται στά δικαιώματα καί θά σκιαγραφήσω τήν ἀναγκαιότητα καί τίς δυνατότητες γιά μιᾶ ἠθική παιδεία ἀνθρώπινων δικαιωμάτων. Ἐχω ἀπόλυτη ἐπίγνωση ὅτι στό ἐπιστημολογικό τουλάχιστον ἐπίπεδο ἐλάχιστη ὁμοφωνία ἔχει ἐπιτευχθεῖ γιά τή φιλοσοφική τους δικαίωση. Τό ἴδιο ὅμως ἰσχύει καί γιά τόν πυρήνα ὅλων σχεδόν τῶν ἠθικῶν θεωριῶν στό μακραῖωνα βίο τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας. Ἡ πρόσφατη ἐξάλλου ἐκδοχή τους ὡς “πρακτικῶν” δέν προβάλλει πιεστικές θεμελιωτικές ἀπαιτήσεις.

Ὁ S. Hampshire βλέπει τήν ἠθική ὡς σύστημα δικαιωμάτων καί καθηκόντων. Ὁ Rawls θεωρεῖ τό δικαίωμα τῆς ἴσης ἐλευθερίας αὐτονόητο καί συνάγει τά θεμελιώδη δικαιώματα ἀπό τίς ἀρχές τῆς δικαιοσύνης ὡς ἰσότητας ὄρων καί ἀπό τήν ἀρχή τῆς αὐτονομίας τοῦ προσώπου. Ὁ A. Gewirth προϋποθέτει θεμελιώδη δικαιώματα ὡς ἀρχές τῆς πράξης στή θεμελιωτική τῆς ἠθικῆς θεωρία του καί μάλιστα τροποποιεῖ τό γνωστό ἀπό τή Γραφή καί τόν Kant “χρυσό κανόνα” ὡς “πράττε ἔτσι ὥστε νά σέβεται τά κατηγοριακά δι-

2. Βλ. Richard Rorty, “Human Rights, Rationality and Sentimentality” στή συλλογή *On Human Rights*, The Oxford Amnesty Lectures 1993, S. Schele-S. Murley (Eds.) New York, Basic Books 1993, 111-135: 123.

3. Βλ. A. Putnam, “Fact and Value” στό O. Hanfling (Ed.), *Fundamental Problems of Philosophy*, Oxford U.P. 1980, 285-311: 305.

4. Βλ. Joan Rawls, “The Law of Nations”, στό *On Human Rights*, ὁ.π. 41-83: 60-74.

καιώματα τῶν ἄλλων καί τὰ δικά σου". Ἡ ἠθική "μέ βάση τή συμφωνία" τοῦ D. Gauthier ἀρχίζει ὡς ἠθική καθηκόντων ἀλλά μέ τή συνάρτηση καθήκοντος καί συμφέροντος καί μέ τήν ἐρμηνεία τῆς ὀρθολογικότητας πού προτείνει μπορεῖ ἐξίσου νά θεωρηθεῖ ὡς ἠθική θεωρία δικαιωμάτων. Καί ἡ J. Trusted, καίτοι δέχεται τὰ καθήκοντα ὡς ἐπαρκεῖς καί ἀναγκαίους ὄρους γιά τήν ὑπαρξη δικαιωμάτων, δείχνει τήν ἀλληλεξάρτηση ἠθικῆς καί δικαιωμάτων καί τό ρόλο τους στόν καθορισμό ἠθικῶν ἀρχῶν καί ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ἀνάγκη νά συνεπάγονται τὰ δικαιώματα ὑποχρεώσεις μπορεῖ νά βοηθήσει στή λύση κοινωνικῶν προβλημάτων⁵.

Κεντρική ἔννοια τῆς ἠθικῆς ὥστόσο, ὅπως ἤδη ἐπισήμανα, κυρίως λόγω τῆς ἰουδαϊκο-χριστιανικῆς παράδοσης ἀλλά καί τοῦ Kant στά νεότερα χρόνια, ὑπῆρξε ἡ ἔννοια τῆς ἠθικῆς ὑποχρέωσης, τοῦ καθήκοντος, παρόλο πού ὁ Kant θεωρεῖ τὰ δικαιώματα ὡς τήν ἄλλη ὄψη τῶν καθηκόντων καί ἡ κατηγορική προστακτική ἀπονέμει δικαιώματα καί καθήκοντα σέ πρόσωπα μέ καθολική ἀποδοχή τῆς ἐπιλογῆς ἀρχῶν. Ἡδη ὅμως ἀπό τήν E. Anscombe⁶ ἡ ἔννοια τῆς ἠθικῆς ὑποχρέωσης θεωρήθηκε κατάλοιπο ξένο στή σύγχρονη ἠθική ψυχολογία καί ἀπό τόν A. MacIntyre ἡ ἔννοια αὐτή παραμερίστηκε πρὸς ὄφελος τῆς παραδοσιακῆς ἔννοιας τῆς ἀρετῆς, ἀνεξάρτητα βέβαια ἀπό τὰ δικαιώματα τὰ ὁποῖα ὁ MacIntyre θεωρεῖ πλασματική ἔννοια τοῦ μοντέρνου πνεύματος⁷.

Ἡ ἠθική ὑποχρέωση βέβαια ἀποτελεῖ καί σήμερα θεμελιώδη ἔννοια τῆς ἠθικῆς καί πρόσφατα ὁ J. Raz τήν ὑπερασπίστηκε μαχητικά ἀκριβῶς γιατί μιά ἄλλη ἔννοια ἔχει ἀρχίσει νά τήν ἐκτοπίζει: ἡ ἔννοια τοῦ δικαιώματος. Ἡ πύξινος ἀξιόλογη πρόταση γιά ἠθικές θεωρίες πού βασίζονται στά δικαιώματα ἐγινε πρὶν λίγα χρόνια ἀπό τόν J.L. Mackie καί ἀξίζει νά παρακολουθήσουμε συνοπτικά τὰ κύρια σημεῖα τῆς ἐνδιαφέρουσας ἐπιχειρηματολογίας του σέ ἀντιδιαστολή μέ τήν ἀντίθετη ἐπιχειρηματολογία τοῦ J. Raz. Ὅπως ὥστόσο προκύπτει καί ἀπό τίς ἐφαρμογές τῆς ἠθικῆς στό περιβάλλον, στήν ἰατρική

5. Γιά τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα βλ. σχετικὰ Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, *Φιλοσοφία καί ἀνθρώπινα δικαιώματα. Ἡ φιλοσοφική προϊστορία, ἡ πρωτοϊστορία καί ἡ ἱστορία τῆς ἔννοιας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καί ἡ σύγχρονη προβληματική*, Ἀθήνα, 1986. Πρβλ. Brenda Almond "Rights", στόν τόμο τοῦ Peter Singer (Ed.), *A Companion to Ethics* 259-269 γιά τή σχέση ἠθικῆς καί δικαιωμάτων, S. Hampshire, "Morality and Pessimism" στό *Public and Private Morality*, Cambridge U.P. 1978, 3, 41, John Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford U.P. 1971 καί Rex Martin, *Rawls on Rights*, Kansas U.P. 1986, A. Gewirth, *Reason and Morality*, Chicago U.P. 1978, Human Rights, Chicago U.P. 1983 καί "The Epistemology of Human Rights" στό E.F. Paul et al. (Ed.) *Human Rights*, Oxford, Blackwell 1982, D. Gauthier, *Ethics by Agreement*, Oxford, Clarendon 1986 καί J. Trusted, *Moral Principles and Social Values*, London, Routledge and Kegan Paul 1987, 141-157.

6. "Modern Moral Philosophy", *Collected Papers* 3, Minneapolis, University of Minnesota Press 1981.

7. *After Virtue; A Study in Moral Theory*, London Duckworth 1981, 64-67 (1985).

καί σέ άλλους επαγγελματικούς κλάδους, ή προοπτική τῶν δικαιωμάτων ὡς γέφυρα ανάμεσα στή θεωρία καί τήν πράξη ὑπόσχεται πολλά.

Ἄς ἐπισκοπήσουμε ὅμως πρῶτα μερικά ἀπό τά ἐπιχειρήματα ὑπέρ τῶν ἠθικῶν πού βασίζονται στίς ὑποχρεώσεις, ὅπως διατυπώνονται μέ ἀπολογητικό ἴσως πνεῦμα ἀπό τόν Raz.

Ὁ Raz⁸ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἠθικές πού θεμελιώνονται στά δικαιώματα φτωχαίνουν τήν ἠθική, γιατί ἀδυνατοῦν νά προσφέρουν κατάλληλη βάση γιά μιᾶ ἀποδεκτὴ ἀνθρωπιστική ἠθική. Ὑποτιμοῦν τή δυνατότητα τοῦ καθήκοντος νά ἐξηγήσει ἐπαρκῶς τήν ἀνθρώπινη πράξη, μειώνουν τήν ἠθική σημασία τῆς αὐτοουσίας καί ἀρνοῦνται τήν ἀπόδοση ἐγγενούς ἠθικῆς ἀξίας στήν ἀρετή καί τήν ὑπεροχή. Εἶναι συνήθως ἀτομιστικές καί ἀναγνωρίζουν μόνο ἐργαλειακή ἀξία στά “συλλογικά ἀγαθά”, διαφορετικά ἀπό τήν ἀνθρωπιστική σκοπιά. Ἡ αὐτονομία τοῦ προσώπου πού ἐπικαλοῦνται δέν ἐπιτυγχάνεται χωρίς συλλογικούς σκοπούς καί προϋποθέτει, παράλληλα μέ θεμελιώδη δικαιώματα, ἄλλες ἀξίες καί ἰδεώδη. Ὑπάρχουν ἐξάλλου ἐγγενῆ καθήκοντα πού δέν ἀντιστοιχοῦν σέ δικαιώματα καί δέν προέρχονται ἀπό αὐτά. Ὁ Raz θεωρεῖ δυνατή μιᾶ ἠθική θεμελιωμένη σέ δικαιώματα μόνο μέ μιᾶ στενή ἔννοια ἠθικότητας ὡς ἀτομικῆς ἐπιδίωξης συμφερόντων, πού ὅπωςδήποτε δέν στοιχειοθετεῖ τήν ἠθική διάσταση.

Ὁ J.L. Mackie⁹, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἐπιχειρεῖ ἓνα προσωρινό σχέδιασμα μιᾶς ἠθικῆς θεωρίας πού βασίζεται στά δικαιώματα ἀναγνωρίζοντας ὡς ἠθικές δικαιωμάτων ὄχι μόνο τή “βαθύτερη θεωρία” τοῦ Rawls ἀλλά καί τήν τυπικά ὠφελμιστική τοῦ Mill (λόγω τῆς διασφάλισης ὀρισμένων περιοχῶν ἐλευθερίας) μέ τό ἀκόλουθο σκεπτικό καί στά πλαίσια τῆς ὑποκειμενιστικῆς θεωρίας του γιά τήν ἠθική ὡς ἀνθρώπινη ἐπινόηση:

“Ὅπως εἶναι δυνατό νά προκύψουν δικαιώματα καί σκοποὶ ἀπό ὑποχρεώσεις, εἶναι ἐξίσου δυνατό νά συναχθοῦν καθήκοντα καί σκοποὶ ἀπό δικαιώματα. Ὑπάρχουν περιπτώσεις ὅπου τά δικαιώματα εἶναι πρωταρχικά καί ἡ ὑποχρέωση τῆς μὴ παρέμβασης ἢ ἡ ἀπουσία καθήκοντος προέρχεται ἀπό ἓνα δικαίωμα. Ἀπό δικαιώματα μποροῦν λογικά νά συναχθοῦν ἄλλα δικαιώματα καί μάλιστα κατά αἰτιακό τρόπο. Καί τυπικά καί οὐσιαστικά εἶναι δυνατό νά ἀποτελεσθεῖ ἓνα σύστημα ἠθικῶν ἰδεῶν μέ μερικά θεμελιώδη καί παράγωγα δικαιώματα. Τό ἐπιχείρημα ὅτι τά δικαιώματα δέν ἔχουν ἀντικειμενική ὑπάρξη δέν εἶναι ἰσχυρό, γιατί τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τά καθήκοντα πού ἀποτελοῦν ἀπλῆς ἐπιταγές. Ἀντικειμενικός ἐπιτακτισμός δέν εἶναι δυνατόν νά ὑποστηριχθεῖ ἔγκυρα. Στά ἠθικά συστήματα ὅμως δέν ζητεῖ κανεῖς ἀυστηρὴ ἀντικειμενικότητα, γιατί οἱ ἠθικές ὀντότητες ἀνήκουν στήν ἀνθρώπινη σκέψη πού τίς ἐπινοεῖ καί τίς υἰοθετεῖ. Τά δικαιώματα ὡστόσο ἔχουν πλεονεκτήματα πού τά καθήκοντα στεροῦνται. Ὅλοι θέλουμε νά ἔχουμε δικαιώματα ἐνῶ οἱ ὑπο-

8. “Rights-Based Moralities” στή συλλογή τοῦ Jeremy Waldron, *Theories of Rights*, 182-200. Πρβλ. ὅμως τοῦ ἴδιου *The Morality of Freedom*, Oxford, Clarendon 1986.

9. “Can There-be a Rights-Based Theory?” στήν ἴδια συλλογή 161-181.

χρεώσεις είναι ενοχλητικές. Το “καθήκον για τό καθήκον” –ήδη παράδοξο από τήν έπαύριο τής τυπικής ήθικής του Kant– είναι παράλογο και προϋποθέτει θεολογικές συνιστώσες, πράγμα πού δέν συμβαίνει με τό δικαίωμα ώς αὐταξία. Δέν θεωρεῖ ὁ Mackie ὀρθολογική διαδικασία νά νομοθετεῖ κανείς ὑποχρεώσεις για τόν ἑαυτό του παρά μόνο για τά σύστοιχα δικαιώματα πού συνεπάγονται και καταλήγει ὅτι, “ἂν δοῦμε τήν ἠθική ώς ἀνθρώπινο προϊόν, δέν μπορούμε νά πάρουμε τά καθήκοντα ώς ἀφετηρία τής”.

Θεωρίες πού βασίζονται στους σκοπούς, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅπως ὁ ὠφελισμός σ’ ὅλες τίς παραλλαγές του, θυσιάζουν κατά τόν Mackie τήν ἀτομική ἐλευθερία και εὐημερία για τό ἀφηρημένο γενικό καλό. Στή θεωρία αὐτή ἡ ἴση μεταχείριση ώς διανεμητικό κριτήριο ἔχει ἕνα στοιχεῖο θεμελιωμένο σέ καθήκοντα, ἐκτός ἂν ρητά θεμελιώνεται κυρίως σέ κάποιο δικαίωμα. Μιά τελεολογική ἠθική, ὅπως ἡ ἀριστοτελική, θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ θεμελιωμένη σέ δικαιώματα, ἂν ἔθετε περισσότερους σκοπούς ώς ἀντικείμενα προοδευτικῶν ἐπιλογῶν τῶν προσώπων.

Ὁ Mackie πιστεύει ὅτι ἀκόμη και σέ ἠθικές θεωρίες πού βασίζονται σέ σκοπούς πρέπει νά εἶναι κεντρικό τό δικαίωμα τῶν προσώπων νά ἐπιλέγουν προοδευτικά τόν τρόπο τής ζωῆς τους, πράγμα πού θεωρεῖ ὅτι ώς ἕνα σημεῖο τό ἐπιτρέπει ἡ ἠθική τοῦ Mill. Γιατί, ἐνῶ ὁ Mill δέχεται ἐξωτερικό ἔλεγχο μόνο σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τά συμφέροντα τῶν ἄλλων, θεωρεῖ ἔργο τής δικαιοσύνης τήν προστασία τῶν δικαιωμάτων και θεμελιώνει τήν ἀρχή τής ὠφέλειας στά διαρκῆ συμφέροντα τοῦ ἀνθρώπου ώς προοδευτικοῦ ὄντος και τίς ἀρχές τής ἠθικῆς στήν ἀπαγόρευση νά προξενεῖ βλάβη ὁ ἕνας στόν ἄλλο.

Ὑποστηρίζει λοιπόν ὁ Mackie ὅτι ὄχι μόνο μπορεί νά ὑπάρχουν ἠθικές θεωρίες πού θεμελιώνονται στά δικαιώματα, ἀλλά ὅτι δέν μπορεί νά ὑπάρξει μία ἀποδεκτή ἠθική θεωρία πού νά μήν βασίζεται σ’ αὐτά. Δέν μιλά για ἀπόλυτα δικαιώματα, ἀλλά θεωρεῖ καθολικό τό δικαίωμα τής ἐλευθερίας και πρωταρχικό τό δικαίωμα τῶν ἀνθρώπων νά ἐπιλέγουν τόν τρόπο με τόν ὁποῖο θέλουν νά ζήσουν.

Πρόκειται για μία ἀτομοκρατική θεωρία, με κέντρο τήν ἰδέα ὅτι τό ἀτομικό πρόσωπο εἶναι φορέας δικαιωμάτων, πού δέν ἀντιστρατεύεται ὁμως τό συλλογικό και συνεργασιακό πνεῦμα ἀλλά προσφέρει μία ἔμμεση ὑπεράσπιση κάποιων συμφερόντων κάθε ἀτόμου.

Ὁ Mackie σέ ἀναφορά με τίς τελεολογικές θεωρίες παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἠθικότητα ώς σύστημα περιορισμῶν δέν ἐπιδέχεται συγκριτικές ἀξιολογήσεις, δηλαδή δέν συμβιβάζεται ἱκανοποιητικά με μία ἠθικότητα πού βασίζεται στά δικαιώματα. Ἡ ἠθική κατά τόν Gauthier εἶναι ἕνα σύστημα περιορισμῶν τής ἐπιδίωξης τοῦ προσωπικοῦ συμφέροντος, ὁμως τά δικαιώματα παίζουν κεντρικό ρόλο σ’ αὐτή. Και τοῦτο ἐνισχύει ἔμμεσα στήν ἀποψη τοῦ Mackie για τήν προτεραιότητα τῶν δικαιωμάτων ἀέναντι στά καθήκοντα. Ὁ Gauthier¹⁰ στήν συμβολαιοκρατική ἠθική του με βάση τή συμφωνία ἀναγνωρίζει μία “-

10. *Ethics by Agreement* 72 ἐπ., 223 ἐπ.

ρήτρα” πού επιτρέπει μιá δομή προσωπικῶν καί ιδιοκτησιακῶν δικαιωμάτων στίς κοινωνικές ρυθμίσεις. Πιό συγκεκριμένα, πιστεύει ὅτι ἡ πίστη στή “λογική” πού ἠθικοποιεῖ τή χομπσιανή κατάσταση τῆς φύσης, δηλαδή νά μήν προσπαθεῖ κανεῖς νά βελτιώσει τή θέση του σέ βάρος τῶν ἄλλων, εἰσάγει μιá δομή δικαιωμάτων σέ μιá προηγουμένως μή ἠθική κατάσταση τῆς φύσης, ἡ ὁποία ἱκανοποιεῖ τό πυρηνικό ἠθικό κριτήριό τῆς ἰσότητος ὄρων (fairness). Σύμφωνα μέ αὐτή κάθε πρόσωπο ταυτίζεται μέ τίς δυνατότητές του πού συνιστοῦν τό βασικό του προικισμό καί ἡ ταύτιση αὐτή δίνει σέ κάθε πρόσωπο μιá κανονιστική αἴσθηση τοῦ ἐγώ πού ἐκφράζεται σέ δικαιώματα γι’ αὐτές τίς δυνατότητες. Λέει χαρακτηριστικά: “Τά ἀνθρώπινα ὄντα ἔχουν δικαιώματα. Ἡ ἠθική θεωρία δέν ὑπῆρξε ἐμφανῶς ἐπιτυχής στήν παροχή μιᾶς ἐξήγησης αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων. Πραγματικά, ὁ ὠφελιμισμός ἐπενδύει μέ δικαιώματα τό κράτος καί οἱ ὑποστηρικτές τῶν δικαιωμάτων ἀρκοῦνται νά προσφεύγουν στόν Locke, ὁ ὁποῖος ὁμως δέν πρόσφερε ἱκανοποιητική ἐξήγηση γιά τή θεμελίωσή τους”¹¹. Πιστεύει ὅτι ἡ συμβολαιοκρατία προσφέρει μιá μή θεονομική (secular) κατανόηση τῶν δικαιωμάτων. Παρατηρεῖ ὡστόσο ὅτι ἡ ἰδέα μιᾶς ἠθικῆς μέ βάση τή συμφωνία μπορεῖ νά εἶναι παραπλανητική, ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι θεωρεῖ τά δικαιώματα προϊόν ἢ ἀποτέλεσμα συμφωνίας. Αὐτή ἀπαιτεῖ ἕναν ἀρχικό ὄρισμό τοῦ πράττοντος μέ βάση τά δικαιώματά του. Γιατί τά δικαιώματα παρέχουν τήν ἀφετηρία καί ὄχι τό ἀποτέλεσμα τῆς συμφωνίας. Εἶναι αὐτά πού φέρνει μαζί του κάθε πρόσωπο στό τραπέζι τῶν διαπραγματεύσεων καί ὄχι ὅ,τι παίρνει ἀπό αὐτό. Τά δικαιώματα αὐτά δικαιώνονται ἠθικά μέ τή “ρήτρα” (principle) καί θεμελιώνονται ὀρθολογικά, μολονότι δέν εἶναι ἐγγενῶς σύμφωνα μέ τήν ἀνθρώπινη φύση. Βεβαιώνουν ἀπλῶς τήν προτεραιότητα τοῦ ἀτόμου ἀπέναντι στήν κοινωνία καί τοῦς θεσμούς της. Δέν ἔχουν θέση στήν κατάσταση τῆς φύσης, ἀλλά ἔρχονται στό προσκήνιο μέ τήν προοπτική τοῦ ἀμοιβαίου συμφέροντος ὡς περιορισμοί τῆς συμπεριφορᾶς κάθε προσώπου. Ὁ συμβιβασμός τῶν δύο ἐπιπέδων περιορισμοῦ, σεβασμός στά δικαιώματα καί πίστη στίς πρακτικές τῆς συνεργασίας, εἶναι βασικό θέμα στήν ἰδέα μιᾶς ἠθικῆς μέ βάση τή συμφωνία.

Ἀνάλογη μέ τοῦ Gauthier ὡς ἕνα σημεῖο εἶναι καί ἡ σχετική θέση τοῦ R. Nozick. Ὁ Nozick ἀρχίζει τόν πρόλογο τοῦ ἔργου του *Ἀναρχία, κράτος καί οὐτοπία* μέ τήν ἀξιωματική διατύπωση: “Τά ἄτομα ἔχουν δικαιώματα καί ὑπάρχουν πράγματα πού κανένα πρόσωπο ἢ ομάδα δέν μποροῦν νά τοῦς κάνουν (χωρίς νά παραβιάσουν τά δικαιώματά τους)”¹². “Ἐτσι, δέν θεωρεῖ ἀπαραίτητη τή δικαιολόγηση τῶν δικαιωμάτων ἀλλά τήν δικαιολόγηση, ἂν εἶναι δυνατή, τοῦ κράτους. Ἡ ἐλευθεριστική θεωρία τοῦ Nozick ὡστόσο δέν ἀνήκει στήν ἠθική ἀλλά τήν πολιτική φιλοσοφία.

Ἐχω δείξει ἄλλοῦ πόσο λίγο αὐτονόητα φιλοσοφικά εἶναι τά ἀνθρώπινα

11. Ὁ.π. 231.

12. *Anarchy, State and Utopia*, Oxford, Blackwell 1974, IX.

δικαιώματα¹³. Τό πρόβλημα τής θεμελίωσής τους, παλαιό όσο και ή φιλοσοφία τών δικαιωμάτων, παρά τή θεσμική τους κατοχύρωση, παραμένει καίριο και άνοιχτό. Δέν άπασχολεί τόν Mackie, γιατί τά δικαιώματα, όπως και ή ήθική, είναι ανθρώπινη επινόηση. Ό Gauthier τό αντιμετώπιζει με βάση τή συμφωνία και ό Gewirth συνάγει τά δικαιώματα όρθολογικά με τή “διαλεκτικά αναγκαία μέθοδο” του καθώς και τίς βασικές αρχές τής ήθικής από τή δομή τής πράξης, πράγμα πού δείχνει τή συνάφεια δικαιωμάτων και ήθικής. Τή σχετική επιστημολογική έπιχειρηματολογία τής θεμελίωσης τών δικαιωμάτων τήν έχω συζητήσει έκτενώς παλαιότερα¹⁴.

Οί θεωρίες πού βασίζονται στά δικαιώματα, όπως του Mackie και του Gauthier δέν ενδιαφέρονται νά αντιμετώπισουν ριζικά τό σχετικισμό, σύμφυτο με τό σκεπτικισμό του Mackie και αναπόφευκτο στη διόποκειμενική συναινεσιοκρατία του Gauthier. Άνάλογες με του Gauthier είναι ως ένα σημείο και οί συναινεσιοκρατικές κατασκευαστικές θεωρίες του Rawls και του T. Scanlon για μία συμφωνία σε βασικές αρχές πού βασίζεται είτε στη σκόπιμη άγνοια τών ιδιαιτεροτήτων έλλογων, ίσων και ελεύθερων ήθικων ύποκειμένων είτε σε άβίαστη πληροφόρηση¹⁵. “Όμως μία θεωρία πού βασίζεται στά δικαιώματα μπορεί ίσως νά υπερβεί τό σχετικισμό σε κανονιστικό τουλάχιστον επίπεδο προσφέροντας τή βάση για μία οίκουμενική ήθική πού τόση ανάγκη έχει ή ανθρώπινη σήμερα. Αύτή ή δυνατότητα θα συζητηθεί στη συνέχεια.

Τά ανθρώπινα δικαιώματα εν όψει τής μεγαλύτερης από ποτέ άλλοτε στο παρελθόν ήθικής πολυφωνίας μπορούν ίσως νά προσφέρουν μία νέα άφετηρία προς τήν κατεύθυνση κάποιας γενικότερα άποδεκτής κανονιστικής ήθικής¹⁶. Στίς μέρες μας, όπως ήδη τονίστηκε, ή ανάγκη για κάποιες κοινές κανονιστικές αρχές, για ένα καθολικό κώδικα ήθικής συμπεριφοράς έχει γίνει έπιτακτική γιατί μία μορφή ήθικής αναρχίας ή άδιαφορίας προβάλλει άπειλητικά. Μία κοινοτιστικού τύπου άρεταϊκή ήθική κατά τό πρότυπο του MacIntyre και άλλων δέν φαίνεται άποτελεσματική γιατί ό κόσμος πλάτυνε πολύ και ή ανάγκη για κοινές οίκουμενικές νόρμες είναι άδήριτη. Άπό τήν άποψη

13. Βλ. τό βιβλίο μου *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα* 219-238 και τήν ανακοίνωση “Πόσο αυτόνομα είναι τά ανθρώπινα δικαιώματα;”, στον τόμο του Α. Μπαρτζελιώτη (Έπ.) *ΔΚΦΕ, Άτομο και Κοινωνία*, Άθήνα 1989, 10-29.

14. Βλ. *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα* 234-238. Πρβλ. Myrto Dragona-Monachou, “The Problem of the Philosophical Foundation of Human Rights”, ανακοίνωση στο Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας στο Brighton 1988 καθώς και ανακοινώσεις στο Διεθνές Συνέδριο του Nairobi (1991) “Towards Global Ethics: Can Rights-Based Morals go beyond Ethical Relativism?” και στο Συμπόσιο τής Καπαδοκίας “Which Concept of Justice, if any, Underlies Human Rights Documents?”, 1995, 47-57.

15. Βλ. T. Scanlon, “Rights, Goods and Fairness στο Hampshire (Ed.) *Public and Private Morality* 93-112. Ό Rawls στο πρόσφατο σχετικό με τά ανθρώπινα δικαιώματα άρθρο του άποσυνδέει τά ανθρώπινα δικαιώματα από κάποιο “συγκεκριμένο ήθικό δόγμα ή από μία φιλοσοφική αντίληψη για τήν ανθρώπινη φύση” (ό.π. σ. 68).

16. Βλ. Diana Meyers, *Inalienable Rights*, New York, Columbia U.P. 1985, 17 έπ.

αυτή τά ανθρώπινα δικαιώματα υπόσχονται πολλά αν αποτελέσουν πληρέστερα τη βάση μιᾶς ἠθικῆς παιδείας σέ παγκόσμια κλίμακα. Ἴσως μόνο ἔτσι μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ κάποια ὑπέρβαση τοῦ ἠθικοῦ καίτοι ὄχι τοῦ κοινωνικοῦ καί πολιτισμικοῦ σχετικισμοῦ πού σέ πρῶτο ἐπίπεδο προκαλεῖ οὐσιαστικότερες δυσχέρειες γνήσιας ἀνθρώπινης ἐπικοινωνίας ἀπό τό μεταἠθικό σκεπτικισμό.

Ὡστόσο, καί στό θεωρητικό, “μεταἠθικό” (metamoral), ἐπίπεδο θεμελιώδη δικαιώματα ὅπως ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἠθική ἰσότητα ἀποτελέσαν τόπους καθολικῆς συναίνεσης ὡς γνώμονες (standards) ὀρθολογικῆς ἀποδεκτικότητας (acceptability) πού γεφυρώνουν τό χάσμα ἀνάμεσα στά γεγονότα καί τίς ἀξίες, στό “εἶναι” καί στό “πρέπει”¹⁷. Ἐχουν ἐπίσης ἐξέχουσα θέση σέ κάποιες ἐκδοχές ἠθικοῦ ρεαλισμοῦ, ὅπως ὁ “πραγματιστικός ρεαλισμός”¹⁸, σέ μερικές ὀρθολογικές κυρίως ἠθικές πού στηρίζονται στά δικαιώματα¹⁹ καί στίς συμβολαιοκρατικές θεωρίες²⁰. Ἡ σημασιολογική θεωρία τοῦ D. Davidson πρόσφερε ἐπιχειρήματα ἐνάντια στήν ἠθική σχετικοκρατία²¹, ἐνῶ ὁ ἐπιτακτικός σχετικισμός ἀποδείχτηκε πρόσφατα συμβιβάσιμος μέ τά ανθρώπινα δικαιώματα ὡς ἐλάχιστους γνώμονες ἠθικῆς συμπεριφορᾶς²².

Παρά τίς ἐγγενεῖς μεθοδολογικές δυσκολίες γιά μιᾶ σωστή ἐκτίμηση τῶν δεδομένων τους, πρόσφατες ἀνθρωπολογικές ἐρευνες ἀμφισβήτησαν ἐντονα τήν ἀποψη ὅτι οἱ ἠθικές πεποιθήσεις καί στάσεις ὡς ἠθικές ἔχουν θεμελιώδεις διαφορές. Ἐδειξαν ἀντίθετα ὅτι ἡ “ὑπόθεση τῆς σχετικότητας” (relativity hypothesis) καί ἡ “θέση τοῦ διαφορισμοῦ” (diversity thesis) ὀφείλονται κατὰ κύριο λόγο σέ ποικίλους ἱστορικούς, θρησκευτικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς καί οἰκονομικούς παράγοντες²³. Οἱ ἠθικές συγκρούσεις θεωρήθηκαν ψευδο-ἠθικές συγκρούσεις δευτερευουσῶν καί ὄχι πρωταρχικῶν ἠθικῶν ἀρχῶν²⁴. Ἡ πρόσφατη ἀναπτυξιακή καί γνωστική ψυχολογία ἀκόμη τάχτηκαν ὑπέρ τῆς ὁμοιομορφίας περισσότερο παρά τῆς διαφοροποίησης καί, τό σημαντικότερο, ἔδειξαν, ὅτι ἡ ἠθική ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ βασίζεται στήν κα-

17. Βλ. Putnam, “Fact and Value”, ὁ.π. 285-311: 303-306.

18. Βλ. Putnam, *The Many Faces of Realism*, La Salle, Open Court 1987, 17, 21, 41 ἐπ.

19. Βλ. Gewirth, *Reason and Morality*, ὁ.π., 64-65, 316-317 καί *passim*.

20. Ἐκτός τῶν προαναφερθεισῶν θεωριῶν βλ. καί Tom Mullen, “Constitutional Protection of Human Rights” στόν τόμο τοῦ Tom Campbell et alii (Eds.), *Human Rights: From Rhetoric to Reality*, Oxford, Blackwell 1986, 24-31 καί L.W. Sumner, *The Moral Foundations of Rights*, Oxford, Clarendon 1987.

21. Βλ. David E. Cooper, “Moral Relativism” στόν τόμο *Midwest Studies in Philosophy*, Minneapolis, Minnesota U.P. 1978, 97-109:101.

22. Βλ. James W. Nickel, *Making Sense of Human Rights: Philosophical Reflections on the Universal Declaration of Human Rights*, Berkeley, Univ. of California Press 1987, 75-77.

23. Βλ. Richard Brandt, “Ethical Relativism”, *The Encyclopedia of Philosophy* II 76-77. Πρβλ. Cooper, ὁ.π. 100-106, Nickel, ὁ.π. 68 ἐπ.

24. Βλ. Trusted, ὁ.π. 114 ἐπ.

τανόηση της δικαιοσύνης ως άμεροληψίας και ισότητας, ως ανάλυσης δικαιωμάτων και υποχρεώσεων²⁵.

Μπορεί λοιπόν να προϋποθετεί ένας ελάχιστος καθολικός κώδικας ηθικής, προϊόν είτε ανακάλυψης είτε επινόησης, που δεν διαψεύδεται από τα γεγονότα, για να επικαλεστούμε το κριτήριο του Scanlon, που μπορεί να υπερβεί την ηθική σχετικοκρατία αφήνοντας περιθώρια για την πολιτισμική. Ένας τέτοιος κώδικας είναι σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη φορά αναγκαίος, αλλά και με την κατάρρευση των ιδεολογιών, το γκρέμισμα των τειχών και την αφύπνιση όχι μόνο μιας παγκόσμιας αλλά μιας συμπαντικής συνείδησης και πια έφικτός από άλλοτε, όχι μόνο για ηθικούς αλλά και για φρονησιακούς λόγους επιβίωσης του ανθρώπινου γένους και του πλανήτη. Ο ευρύτερος και πια περιεκτικός όρισμός της ηθικής από τον H.-N. Castaneda²⁶ που αφορά όλες τις οντότητες που μπορούν να υποφέρουν από τις συνέπειες των ανθρώπινων πράξεων είναι αρκετά ευγλωττος. Πραγματικά, όσο ο άνθρωπος παραμένει εϋτρωτος έχει ανάγκη την ηθική και τα ηθικά δικαιώματα²⁷.

Αναπόφευκτα λοιπόν εγείρεται το ερώτημα: Ποιά ηθική θεωρία, σύστημα ηθικών αρχών, ή σύνολο ηθικών προτεραιοτήτων μπορεί να υπερβεί τον ηθικό σχετικισμό, εφόσον καμιά μεταηθική θεωρία δεν έγινε αποδεκτή πέρα ίσως από τα στενά όρια μιας φιλοσοφικής κοινότητας και καμιά κανονιστική ηθική δεν επικράτησε ύστερα από τόσους αιώνες καλλιέργειας της ηθικής φιλοσοφίας; Οι επιστημολογικές δυσκολίες του ηθικού ρεαλισμού έχουν ήδη τονιστεί και ο ηθικός ορθολογισμός στηρίζεται σε ποικίλες αντιλήψεις ορθολογικότητας και συνάγει δεοντολογικά συμπεράσματα πολλές φορές από αξιωματικές προκειμένες. Σε στερεότερες βάσεις στέκεται ή συναινεσιοκρατία, αλλά με το διυποκειμενισμό της οδηγεί κάποτε αναπόφευκτα στη σχετικοκρατία την οποία προσπαθεί να υπερβεί με βάση την κανονιστική υποδομή της ανθρώπινης φύσης. Η δεοντοκρατία και ο ωφελμισμός, μείζονες παραδοσιακές θεωρίες της κανονιστικής ηθικής, που επιβιώνουν ατόφιας ή σε ποικίλες συγκλίσεις, οδηγούν σε διαφορετικές στάσεις απέναντι σε κρίσιμα διλήμματα. Η έννοια εξάλλου της ηθικής υποχρέωσης έχει υποστεί καταλυτική κριτική έδω και αρκετά χρόνια.

Όπως έχω ήδη τονίσει, στο κανονιστικό τουλάχιστον επίπεδο του ηθικού λόγου (discourse) το κίνημα των ανθρώπινων δικαιωμάτων μπορεί να προσφέρει τη βάση, τον πυρήνα για ένα κοινό ηθικό κώδικα ανεξάρτητα από κοινωνικές και πολιτισμικές διαφορές. Ο σεβασμός των ανθρώπινων δικαιω-

25. Βλ. λ.χ. τις βασικές θέσεις του γνωστού κινήματος Kohlberg, μερικά από τα συμπεράσματα του οποίου αμφισβητούνται πρόσφατα από τη χώρα της γνωστικής επιστήμης και του φεμινισμού.

26. "The Good Society and the Complexity of the Structure of Morality", *Iustitia* 3 (1975) 5-17:7.

27. Βλ. J. Hersh, "Les droits de l'homme d'un point de vue philosophique" στο Raymond Klubansky et David Pears (Eds.) *La philosophie en Europe*, Paris, Gallimard 1993, 505-543:514-515.

μάτων έχει γίνει αποδεκτός επίσημα απ' όλο σχεδόν τόν πολιτισμένο κόσμο. Κάποιες επιφυλάξεις που εκφράστηκαν τήν εποχή τής Οικουμενικής Διακήρυξης έχουν αρθεί μετά τά πρόσφατα γεγονότα που άλλαξαν τό χάρτη του κόσμου. Μετά τήν θεσμοποίησή τους, αλλά και πρίν, ή φιλοσοφία κατόρθωσε νά δείξει στό έπακρο τήν ήθική τους διάσταση, ώστε νά είναι έφικτό νά αποτελέσουν πυρηνικά στοιχεία ενός οικουμενικού κώδικα ήθικης συμπεριφοράς και μάλιστα μαζί μέ τά συσχετικά καθήκοντα που μερικά από αυτά συνεπάγονται. Η ήθική που βασίζεται στά δικαιώματα, όπως σκιαγραφήθηκε από τόν Mackie, είναι πειστική σέ πολλά σημεία, ενώ θεωρίες που βασίζονται σέ υποχρεώσεις ή σέ σκοπούς δέν διστάζουν νά θυσιάσουν τήν άτομική ελευθερία και νά ελαχιστοποιήσουν τίς προσωπικές επιλογές.

Τά ανθρώπινα δικαιώματα ως σύνθετες και καθολικές "ύψηλης προτεραιότητας νόρμες" που τά έχουν όλοι οί άνθρωποι απλώς ως άνθρωποι μπορούν νά καθοδηγήσουν τή συμπεριφορά επιβάλλοντας υποχρεώσεις σέ άτομα και κυβερνήσεις²⁸. Τά δικαιώματα ως σημαντικές "νόρμες" επικρατούν σέ συγκρούσεις μέ "τοπικές νόρμες" και, αν και δέν είναι απόλυτα, αλλά *prima facie*, θεμελιώνουν ελάχιστους γνώμονες εύπρεπυς κοινωνικής πρακτικής. Ως κανονιστικές δομές έγγενεις στήν ανθρώπινη φύση τά δικαιώματα μπορούν νά υπάρξουν σέ λειτουργικές και δικαιωμένες ήθικές σέ τοπικά, κρατικά, έθνικά και διεθνή νομικά συστήματα. Και ως ισχυρά προνόμια (entitlements-plus) προβάλλουν σοβαρούς ήθικούς λόγους για ελευθερία και προστασία. Η έπιτακτική σχετικοκρατία δέχεται χωρίς καμιά επιφύλαξη τή "νόρμα" που απαιτεί άνοχή τών ποικίλων ήθων και πρακτικων τών λαων, μπορεί όμως νά βρει μιά θέση στα πλαίσιά της για κάποιες εύρειες και εύκαμπτες "νόρμες" ως ελάχιστους κανόνες διεθνούς πολιτικής ήθικης συμβιβάσιμους μέ τοπικούς κανόνες και πρακτικές. Τά ανθρώπινα δικαιώματα είναι εύκαμπτα και τά δικαιώματα τής "τρίτης γενεάς" ελάχιστα μοιάζουν μέ τά ατομοκρατικά τής "πρώτης" και τά πιο φιλελεύθερα τής "δεύτερης γενεάς". Τά δικαιώματα αυτά μέ κανένα τρόπο δέν εκμηδενίζουν τήν πολιτισμική ποικιλία τήν όποία επίσης έγγυώνται τά δικαιώματα αυτοκαθορισμού και μή παρέμβασης. Η μέθοδος τής "εύρειας στοχαστικής ίσορροπίας" του Rawls μπορεί νά αποδειχτεί χρήσιμη για τή συγκεκριμενοποίηση του περιεχόμενου μιάς δικαιωμένης παγκόσμιας ήθικης, όπως αποδείχεται γόνιμη στήν εφαρμοσμένη ήθική²⁹.

28. Βλ. Nickel, ό.π. 27-35, 40-41, 66-81, 93-111. Πρβλ. Peonidis, "Liberalism as Personal Morality" ό.π. 41-42 για τό ρόλο τών δικαιωμάτων στήν προσωπική ήθική.

29. Βλ. Mullen, ό.π. 25-28. Πρβλ. Peter French, *Ethics in Government*, Englewood Cliffs, N.J. Prentice-Hall 1983, 55-59 και Kai Nielsen, "In Defence of Wide Reflective Equilibrium" στον τόμο του Douglas Odegard (Ed.) *Ethics, and Justification*, Edmonton, Academic Printing and Publishing 1988, 19-37. Πρβλ. Norman Daniels, "Wide Equilibrium and Theory Acceptance in Ethics", *Journal of Philosophy* 76 (1979) 256-282. Βλ. ακόμη Rawls "The Idea of an Overlapping Consensus", *Oxford Journal of Legal*

Ἡ φιλοσοφία, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες συμβολές ποὺ σκιαγραφήθηκαν, ἔδειξε τὴ σημασία τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων γιὰ μιὰ οἰκουμένη ἠθική ποὺ εἶναι ἓνα “δέον” στὴν παρούσα κατάσταση τοῦ κόσμου. Τὰ φιλοσοφικά ἐπιχειρήματα ὡστόσο δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὴν υἱοθέτηση ἑνὸς κοινοῦ ἠθικοῦ κώδικα ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα στὸ σύνολό της. Ἡ φιλοσοφία χρειάζεται τὴ βοήθεια τῆς παιδείας. Δὲν εἶναι τυχαῖο ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἀφιέρωσε τὴν κύρια ἠθική πραγματεία του στὸ γιό του, ὅπως παρατηροῦσε πρόσφατα ἡ Agnes Heller³⁰, καίτοι δὲν θεωροῦσε τοὺς νέους κατάλληλους ἀκροατὲς τῆς πολιτικῆς.

Εἶναι εὐδαίμων τὸ γεγονός ὅτι Εὐρωπαϊκοὶ καὶ διεθνεῖς θεσμοὶ³¹ ξεκίνησαν τὴν τελευταία δεκαετία ἓνα φιλόδοξο πρόγραμμα, μιὰ ἀληθινὴ σταυροφορία γιὰ μιὰ ἠθικὴ παιδεία ἀνθρώπινων δικαιωμάτων μὲ τὴν ὀργάνωση συνεδρίων, συμποσίων καὶ συναντήσεων³² καὶ τὴν ἴδρυση σχετικῶν ἐρευνητικῶν κέντρων. Ἡ ἤδη ὀγκώδης φιλοσοφικὴ βιβλιογραφία τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων ἐμπλουτίζεται συνεχῶς μὲ βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τὴ διδακτικὴ τους σέ ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς Ἑκπαίδευσης³³. Εἶναι σχεδὸν κοινὴ ἢ πεποιθὴση ὅτι ἡ διδασκαλία τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη προετοιμασία τῶν μαθητῶν γιὰ τὴ ζωὴ σέ μιὰ πολυφωνικὴ δημοκρατία καὶ τὸ προσφορότερο μέσο γιὰ τὴν καταστολὴ τῆς βίας, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ πρόσφατα κρούσματα θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ, τρομοκρατίας, σεξισμού καὶ ξενοφοβικῶν τάσεων. Οἱ ἐστίες τῆς Παιδείας πρέπει νὰ ἀποτελέσουν κοινότητες-πρότυπα σεβασμοῦ τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας καὶ τῶν ἰδιαιτεροτήτων τῶν ἀτόμων καὶ τῆς ἀνοχῆς τῶν προσωπικῶν πεποιθήσεων.

Ὁ σεβασμὸς στὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, ποὺ προϋποθέτει μιὰ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου ὡς αὐτοσκοποῦ καὶ ὄχι ὡς μέσου, ποὺ ἀναγνωρίζει τὴ θεμελιώδη ἐλευθερία νὰ εἶναι κανεὶς διαφορετικὸς ἀλλὰ ἴσος μπροστὰ στὸ νόμο καὶ στίς εὐκαιρίες γιὰ τὴν προκοπὴ του μὲ διασφαλισμένο ἓνα στοιχειῶδες τουλάχιστον ἐπίπεδο ἀξιοπρεποῦς διαβίωσης, ποὺ ἀποκλείει κάθε βίαιη διευθέτηση τῶν συγκρούσεων καὶ θεωρεῖ τὸν ἐλεύθερο, ἀβίαστο καὶ μὲ ἴσους ὅρους διάλογο ἀπαραίτητο γιὰ τὴ σωστὴ συμβίωση τῶν ἀνθρώπων, ποὺ δὲν κλείνει τὶς

Studies 7 (1987) καὶ κυρίως τὸ προαναφερθὲν ἄρθρο του “The Law of Nations” γιὰ τὴ δυνατότητα ἀποδοχῆς τῶν δικαιωμάτων καὶ ἀπὸ τὸ μὴ φιλελεύθερο κόσμο.

30. *A Philosophy of Morals*, Oxford, Blackwell 1990, VII-X.

31. Λ.χ. ἡ UNESCO καὶ τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης.

32. Ἀναφέρω ἐδῶ τὴ συνάντηση στὸ Παρίσι (1974) στὴ Μάλτα (1987) στὴν Ἀθήνα (1988) καὶ στὴν Εἰσεῖρα τῆς Πορτογαλίας τὸ 1989 μὲ θέμα “Κοινωνικοποίηση καὶ ἀνθρώπινα δικαιώματα”. Βλ. σχετικά Δραγῶνα-Μονάχου, “Γιὰ μιὰ Εὐρωπαϊκὴ Παιδεία ἀνθρώπινων δικαιωμάτων”, ΥΠΕ, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἑκπαίδευση στὸ Κοινωνικὸ πλαιῖο*, Ἀθήνα 1990, 85-98.

33. Βλ. λ.χ. *Références documentaires No 30, Pour une éducation aux droits de l'homme*, Paris 1989² ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Κέντρο Παιδαγωγικῆς Ἑκμηρίωσης μὲ περιλήψεις σημαντικῶν ἐγχειριδίων. Πρβλ. Guy Aurenche, *L'aujourd'hui des droits de l'homme*, Paris, Nouvelle Cité 1980, 137 ἐπ.

πόρτες της μόρφωσης, της δουλειᾶς καὶ τῆς ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητας σέ κανένα φύλο, καμία φυλή καὶ θρησκεία καὶ ἀναγνωρίζει ἓνα ἴσο δικαίωμα στή ζωή, στήν ἀσφάλεια καὶ στήν εὐτυχία σύμφωνα μέ προσωπικές ἐπιλογές, μπορεῖ νά ἀποτελέσει τό καλύτερο προοίμιο γιά ἓνα κώδικα ἠθικῆς συμπεριφορᾶς πού ν' ἀγκαλιάζει τά ἔθνη καὶ τίς ἠπείρους.

Πόσο ἀναγκαῖος εἶναι ἓνας στοιχειώδης ἠθικός κώδικας ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους καὶ τούς λαούς μέ κάποιες κοινές θεμελιώδεις ἠθικές ἀρχές πέρα ἀπό τίς αὐστηρά προσωπικές καὶ τίς κοινωνικές καὶ πολιτισμικές ἀξίες, πόσο ἀδήριτο γιά τήν ἀπλή ἐπιβίωση καὶ διακίνηση εἶναι νά μπορεῖς νά ὑπολογίσεις στή συμπεριφορά τοῦ ἄλλου ὄχι πιά μόνο μέσα στά πλαίσια τῆς περιορισμένης κοινότητας ἀλλά καὶ στίς διεθνεῖς σχέσεις καὶ συγκυρίες γίνεται πασίδηλο ἀπό τό περίφημο “δίλημμα τοῦ φυλακισμένου”³⁴ πού, ὅσο παράδοξο κι ἂν εἶναι, προβάλλεται στίς μέρες μας ἀπό τήν ἠθική φιλοσοφία ὡς ἀδιάσειστο τεκμήριο ὅτι ὁ “ἠθικός θεσμός τῆς ζωῆς” εἶναι ἀναπόδραστος καὶ ὑπηρετεῖ μακροπρόθεσμα κατά τόν καλύτερο καὶ ἀσφαλέστερο τρόπο καὶ τό προσωπικό συμφέρον ἀπό ὁποιαδήποτε μορφή ἀμοραλισμοῦ.

Σέ μιὰ ἀπό τίς παραλλαγές του τό φανταστικό αὐτό δίλημμα ἔχει ὡς ἑξῆς: Δύο ἄνθρωποι πού κατηγοροῦνται γιά ἓνα κοινό ἔγκλημα βρίσκονται σέ ἀπομόνωση φυλακισμένοι σέ διαφορετικά κελιά. Γιά τό ἔγκλημά τους δέν ὑπάρχουν ἀποδεικτικά στοιχεῖα καὶ τῆ μόνη ἀπόδειξη ἐνοχῆς τους θά στοιχειοθετοῦσε ἐνδεχόμενη ὁμολογία τους. Σέ καθένα χωριστά ἔχει δηλωθεῖ ὅτι, ἂν δέν ἀποδειχτεῖ ἡ κατηγορία, δηλαδή ἂν δέν ὁμολογήσουν, θά κρατηθοῦν γιά λίγο καὶ οἱ δύο καὶ μετὰ θά ἀπολυθοῦν. Τούς ἔχουν πεῖ ἀκόμη ὅτι, ἂν καὶ οἱ δύο ὁμολογήσουν, θά καταδικαστοῦν σ' ἓνα χρόνο φυλάκιση, ἐνῶ ἂν ὁμολογήσει μόνο ὁ ἓνας, αὐτός θά ἀπολυθεῖ καὶ θά ἀποζημιωθεῖ, ἀλλά ὁ συνένοχος του θά φυλακιστεῖ γιά πέντε χρόνια. Καθένας τους ξέρεي ὅτι καὶ στόν ἄλλο ἔχουν εἰπωθεῖ ἀκριβῶς τά ἴδια πράγματα καὶ διερωτᾶται τί πρέπει νά κάνει κάτω ἀπό αὐτές τίς περιστάσεις. Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται εὐλόγο ὅτι δέν πρέπει νά ὁμολογήσει κανεῖς τους. “Ἄν ὅμως ὁ ἓνας ἀπό τούς συνενόχους νομίζει ὅτι ὁ ἄλλος δέν θά ὁμολογήσει, ἔχει ἓνα σοβαρό κίνητρο νά ὁμολογήσει ὁ ἴδιος: Θά ἀπολυθεῖ καὶ θά ἀποζημιωθεῖ. Μέ τό ἴδιο σκεπτικό ὡστόσο θά ἦταν πρὸς τό συμφέρον του νά ὁμολογήσει καὶ ὁ ἄλλος, ἀλλά μέ ἀποτέλεσμα νά φυλακιστοῦν καὶ οἱ δύο γιά ἓνα χρόνο, ἐνῶ, ἂν κανεῖς τους δέν ὁμολογοῦσε, θά μποροῦσαν σέ λίγο διάστημα νά ἀπολυθοῦν. Ἐχομε νά κάνουμε ἐδῶ μέ ἓνα δίλημμα ἢ παράδοξο ὅπου καθένas ἀπό τούς δύο φυλακισμένους σκέπτεται μόνο τό προσωπικό του συμφέρον, ἀλλά μέ τήν ὁμολογία του θά καταλήξει νά ἐνεργήσει ἐνάντια στό προσωπικό συμφέρον του. Ἄν οἱ δύο τους ἀνήκαν σέ κάποια ὀργάνωση πού θά τιμωροῦσε αὐστηρά τους καταδότες, θά εἶχαν σοβαρότερο λόγο νά μὴν ὁμολογήσουν καὶ γρήγορα θά ἀπολύονταν. Τό ἴδιο ἂν δεσμεύονταν ἀπό κάποιο κώδικα τιμῆς καὶ πολύ περισσότερο ἀπό κάποιες ἄρ-

34. Βλ. σχετικά P. Danielson, *Artificial Morality: Virtuous Robots for Virtual Games*, London, Routledge, 1992, 9-11, 21-23, 40-41, 46-48.

χές ήθικης πού θά τούς ἐμπόδιζαν νά λειτουργήσουν αὐτοκαταστροφικά ἀλλά καί ἐγωιστικά καί θά ὑπηρετοῦσαν ἀσφαλέστερα τά ἀμοιβαῖα συμφέροντά τους.

Τό δίλημμα³⁵ αὐτό παρά τήν παραδοξότητά του δείχνει πόσο εἶναι ἀπαραίτητος ἓνας στοιχειώδης κώδικας ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, ἰδιαίτερα ἔξω ἀπό τά σύνορα τῶν μικρῶν κοινοτήτων ὅπου οἱ ἄνθρωποι δέν μιλοῦν τήν ἴδια γλώσσα κυριολεκτικά καί μεταφορικά. Ὁ σεβασμός στά ἀνθρώπινα δικαιώματα μέ τή συμφιλίωση τοῦ ἀτομοκεντρισμοῦ μέ τήν κοινωνικότητα πού προϋποθέτει καί τή σωστή κοινωνικοποίηση πού ὑπόσχεται, μέ τήν καθολικότητα τῶν ἀρχῶν πού τόν διαπνέουν, τή συμμόρφωση ἀλλά καί τήν κριτική στήν καθεστηκυῖα τάξη πού συνεπάγεται, καί κυρίως μέ τήν ἑναρμόνιση φυσικῶν ἐνοράσεων καί ἱστορικῶν παραμέτρων πού τόν συγκροτοῦν ἔχει θεωρηθεῖ ὡς ἡ πιό πρόσφορη συνιστώσα μιᾶς ἠθικῆς παιδείας πού σήμερα μέ τήν διάνοιξη τῶν ὀριζόντων καί τήν ἐπιμεξία τῶν λαῶν εἶναι πιό ἐπιτακτική ἀλλά καί πιό ἐφικτή ἀπό ποτέ³⁶. Ἐπιτρέπονται ἔτσι κάποιες ἐλπίδες ὅτι μιᾶ οἰκουμενική ἠθική βασισμένη στά ἠθικά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, πού νά ὑπερβαίνει τήν ἠθική σχετικοκρατία, δέν θά ἀποτελεῖ πλέον οὐτοπία. Οἱ προσπάθειες τῆς φιλοσοφίας γιά μιᾶ ἐγκυρη πρόταση λιγότερο εὐάλωτη σέ ἐπιστημολογικές καί πολιτικές ἐνστάσεις δικαιώνει κατά τόν καλύτερο τρόπο τό ρόλο τῆς στήν παιδεία τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ ἐκκλήση τοῦ Richard Rorty³⁷ γιά μιᾶ ἔστω “συναισθηματική παιδεία” ἀνθρώπινων δικαιωμάτων δέν πρέπει νά ἀγνοηθεῖ.

35. Γιά μιᾶ πρόσφατη ἐκδοχή καί ἐρμηνεῖα τοῦ διλήμματος πού ἀποτελεῖσε προκλητικό πρόβλημα σέ οικονομολόγους καί ψυχολόγους στά πλαίσια τῆς θεωρίας τῆς ἀπόφασης βλ. W. Nelson, *Morality: What's in it for me? A Historical Introduction to Ethics*, Boulder, West View Press 1991, 82-85. Πρβλ. Louis Pojman, *Ethics: Discovering, Right and Wrong*, Belmont Cali, Wadsworth, 1990, 170-1.

36. Βλ. καί τίς πιό πρόσφατες ἐργασίες τῶν Rex Martin, *A System of Rights*, New York, Oxford U.P. 1993, Jeremy Waldron, *Liberal Rights: Collective Papers 1981-1991*, Cambridge U.P. 1993 καί Richard Brandt, *Morality, Utilitarianism and Rights*, New York, Cambridge U.P. 1992.

37. Ὁ.π. 127, 128. Λέει ὁ Rorty: “Τό νά παραγάγουμε γενιές ὠραίων, ἀνεκτικῶν, εὐπορῶν μαθητῶν πού αἰσθάνονται ἀσφαλεῖς καί σέβονται τοὺς ἄλλους σέ ὅλα τά μέρη τοῦ κόσμου εἶναι αὐτό πού χρειάζεται –πράγματι ὅλο κι ὅλο πού χρειάζεται– γιά νά ἐπιτύχουμε τήν οὐτοπία τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὅσο περισσότερους νεαροὺς αὐτοῦ τοῦ εἴδους μπορούμε νά ἀναστήσουμε, τόσο ἰσχυρότερος καί πιό οἰκουμενικός θά γίνει ὁ πολιτισμός μας τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων” (127).